गर्भोपनिषद्

मूळ संस्कृत संहिता, मराठी अनुवाद, आवश्यक टीपांसह

संपादक व अनुवादक

डॉ. नीलेश जोशी

M.A. Sanskrit, NET, SET, Ph.D. व्याकरणशास्त्री

eBook Publication Pvt. Ltd.®

गर्भोपनिषद्

मूळ संस्कृत संहिता, मराठी अनुवाद, आवश्यक टीपांसह

संपादक व अनुवादक

डॉ. नीलेश जोशी

M.A. Sanskrit, NET, SET, Ph.D. व्याकरणशास्त्री

eBook Publication Pvt. Ltd.®

प्रथमावृत्ती : सप्टेंबर २०१६

गर्भोपनिषद्

मूळ संस्कृत संहिता, मराठी अनुवाद, आवश्यक टीपांसह

संपादक व अनुवादक : डॉ. नीलेश जोशी,

वरिष्ठ भाषाशास्त्रज्ञ, IIT मुंबई,

पवई, महाराष्ट्र ४०००७६

प्रथमावृत्ती : गणेश चतुर्थी, ५ सप्टेंबर, २०१६

प्रकाशक:

eBook Publication Pvt. Ltd.®

4/47, उदय को. हौ. सोसायटी,

आरे रोड, गोरेगाव पश्चिम,

मुंबई, महाराष्ट्र, भारत, ४०००६२

Telephone: +91 7038164022

Email: publicationebook@gmail.com
Website: https://archive.org/details/@ebook_publcation

eBook Terms & Conditions

1. This eBook* may be

a. Distributed without modification or sale.

b. Copied for personal and educational use.

c. Printed for personal and educational use.

2. This eBook* may NOT be

a. Sold individually or as part of package.

b. Modified in any way.

c. Reversed-engineered.

*eBook refers to this PDF and any of its content including pages and images in either electronic or printed form.

संपादकीय

॥ मङ्गलाचरणम् ॥

यद्गर्भोपनिषद्वेद्यं गर्भस्य स्वात्मबोधकम् ।

शरीरापह्नवात्सिद्धं स्वमात्रं कलये हरिम् ॥

जो या गर्भोपनिषदाद्वारे जाणून घेण्यास योग्य, गर्भाचा आत्मबोधक असलेला, शरीराच्या नाशानंतर स्वयं सिद्ध होणारा, कैवल्यस्वरूप हरी त्यास मी जाणून घेतो.

हे उपनिषद ५ खंडात्मक असून भौतिक शरीराचे वर्णन यात आहे. गर्भोत्पत्तीविषयी सविस्तर माहिती उपलब्ध आहे. १०७ मर्मस्थाने, १८० सांधे इत्यादी सर्वांचे वर्णन आढळून येते. गर्भात आलेला जीव ब्रह्माचे ध्यान करून मुक्त होण्याचा विचार करत असतो पण जन्म झाल्याबरोबर वैष्णवी वायूस्पर्शामुळे शुभ-अशुभ काहीच त्याला आठवत अनही आणि तो जीव या जन्ममृत्युच्या संसारचक्रात फिरू लागतो. गर्भाच्या अत्यंत सूक्ष्म हालचालींचे वर्णन हे या उपनिषदाचे वैशिष्ट्य आहे.

eBook Publication Pvt. Ltd.® या पुस्तकाचे प्रकाशन करण्याचे मान्य केले त्याबद्दल मी त्यांचा विशेष आभारी आहे. वाचकांना हे छोटेखानी अप्रसिद्ध उपनिषद आवडेल, अशी आशा व्यक्त करतो. बाकी यशापयशबद्दलच्या अवघ्या आशा श्रीरामार्पण !!

डॉ.नीलेश जोशी

गणेश चतुर्थी, ५ सप्टेंबर २०१६

गर्भोपनिषत्

॥ मङ्गलाचरणम् ॥

यद्गर्भोपनिषद्वेद्यं गर्भस्य स्वात्मबोधकम् ।

शरीरापह्नवात्सिद्धं स्वमात्रं कलये हरिम् ॥

जो या गर्भोपनिषदाद्वारे जाणून घेण्यास योग्य, गर्भाचा आत्मबोधक असलेला, शरीराच्या नाशानंतर स्वयं सिद्ध होणारा, कैवल्यस्वरूप हरी त्यास मी जाणून घेतो.

॥ शान्तिपाठः ॥

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

हे परमेश्वरा ! बरोबर असलेल्या आम्हां दोघांचे (गुरु व शिष्य यांचे) रक्षण करावे. बरोबर असलेल्या आम्हां दोघांचे पालन करावे. आम्ही दोघांनी बरोबरीने पराक्रम करावा. आमचे अध्ययन तेजस्वी होवो आणि आम्हां दोघांमध्ये कधीही विद्वेषाची भावना निर्माण होऊ नये.

==========

ॐ पञ्चात्मकं पञ्चसु वर्तमानं षडाश्रयं षड्गुणयोगयुक्तम् ।

तत्सप्तधातुत्रिमलं द्वियोर्निं चतुर्विधाहारमयं शरीरं भवति ।

पंचात्मक, पाचांमध्ये असलेले, सहा आश्रायांनी युक्त, सहा गुणांच्या योगाने युक्त, सात धातूंपासून निर्मित, तीन मलांनी दुषित दोन योनीनी युक्त, चार प्रकारच्या आहाराने पोषण केले जाणारे हे शरीर आहे.

पञ्चात्मकमिति कस्मात् पृथिव्यापस्तेजो-वायुराकाशमिति ।

(शरीर) पंचात्मक कसे आहे ? पृथ्वी, जल, तेज, वायू, आकाश यामुळे शरीर पंचात्मक आहे.

अस्मिन्पञ्चात्मके शरीरे का पृथिवी का आपः किं तेजः को वायुः किमाकाशम् ।

मग या शरीरात पृथ्वी काय आहे ? जल काय आहे ? तेज काय आहे ? वायू काय आहे आणि आकाश काय आहे ?

इत्यस्मिन्पञ्चात्मके शरीरे तत्र यत्कठिनं सा पृथिवी यद्द्रवं ता आपो यदुष्णं तत्तेजो यत्सञ्चरति स वायुः यत्सुषिरं तदाकाशमित्युच्यते ।

या शरीरात जे कठीण तत्त्व आहे, ती पृथ्वी आहे. जे द्रव आहे, ते जल आहे. जे उष्ण आहे, ते तेज आहे. जो शरीरभर संचार करतो, तो वायू आहे आणि जी पोकळी आहे, ते आकाश आहे, असे म्हणतात.

तत्र पृथिवी नाम धारणे आपः पिण्डीकरणे ।

तेजः प्रकाशने वायुर्गमने आकाशमवकाशप्रदाने ।

त्यातही पृथ्वी धारण करते, जल एकत्रित करते, तेज प्रकाशित करते, वायू (अवयवांना) यथास्थान स्थिर करतो, आकाश अवकाश (पोकळी) प्रदान करते.

पृथक् श्रोत्रे शब्दोपलब्धौ त्वक् स्पर्शे चक्षुषी रूपे ।

जिह्वा रसने नासिकाऽऽघ्राणे उपस्थश्चानन्देपानमुत्सर्गे बुद्ध्या बुध्यति मनसा संकल्पयति वाचा वदति ।

तर याशिवाय कान शब्दग्रहण करणे, त्वचा स्पर्श करणे, डोळे पाहणे, जीभ रसग्रहण, नाक वास घेणे, उपस्थ आनंद घेणे, पायू मलोत्सर्जन करणे हे कार्य चालतात.

षडाश्रयमिति कस्मात् । मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायरसान्विन्दते ।

(शरीर) सहा आश्रयांनी संपन्न कसे बरे आहे ? गोड, आंबट, खारट, तिखट, कडू, तुरट या सहा रसामुळे षडाश्रय आहे.

षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाश्चेति । इष्टानिष्टशब्दसंज्ञाः प्रणिधानाद्दशविधा भवन्ति ॥ १ ॥

षडज, ऋषभ, गांधार, मध्यम, पंचम, धैवत, निषाद (सा-रे-ग-म-प-ध-नि) हे सात स्वर तसेच इष्ट, अनिष्ट आणि प्रणव इत्यादी शब्द मिळवून दहा प्रकारचे शब्द (स्वर) बनतात. (१)

शुक्लो रक्तः कृष्णो धूम्रः पीतः कपिलः पाण्डुर इति ।

याशिवाय पांढरा, लाल, काळा, धूरकट, पिवळा, तांबूस आणि पांढरट असे सात रंग आहेत.

सप्तधातुकमिति कस्मात् यदा देवदत्तस्य द्रव्यादिविषया जायन्ते । परस्परं सौम्यगुणत्वात् षड्विधो रसो रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसः स्नायवः स्नाय्नोऽस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रं ।

(शरीर) सप्तधातूंपासून कसे बनले आहे ? जसे देवदत्त नामक व्यक्तीशी द्रव्य इत्यादी भोग्यविषय जोडले जातात, तेव्हा परस्पर अनुकूलतेमुळे षड्रस पदार्थ प्राप्त होतात, ज्यापासून रस बनतो. रसापासून रक्त, रक्तापासून मांस, मांसापासून मेद (चरबी) मेदापासून अस्थी (हाडे), हाडांपासून मज्जा आणि मज्जापासून शुक्र हे सात धातू उत्पन्न होतात.

शुक्रशोणितसंयोगादावर्तते गर्भो हृदि व्यवस्थां नयति । हृदयेऽन्तराग्निः अग्निस्थाने पित्तं पित्तस्थाने वायुः वायुस्थाने हृदयं प्राजापत्यात्क्रमात् ॥ २ ॥

शुक्र-शोणित यांच्या संयोगातून गर्भ निर्माण होतो. (हे सर्व धातू) हृदयात राहतात. हृदयात अंतराग्नी उत्पन्न होतो, अग्निस्थानी पित्त, पित्तास्थानी वायू आणि वायूपासून हृदयाची उत्पत्तिक्रमाने निर्मिती होते. (२)

ऋतुकाले सम्प्रयोगादेकरात्रोषितं कलिलं भवति सप्तरात्रोषितं बुद्बुदं भवति अर्धमासाभ्यन्तरेण पिण्डो भवति । मासाभ्यन्तरेण कठिनो भवति । मासद्वयेन शिरः सम्पद्यते मासत्रयेण पादप्रवेशो भवति ।

ऋतुकाळी योग्यप्रकारे गर्भाधानाने एका रात्रीत (शुक्र-शोणितापासून) कलील (गर्भ) बनतो. सात रात्रीत त्याचा बुडबुडा बनतो. अर्ध्या महिन्यानी पिंड (गोळा) बनतो. एक महिन्यानी तो (गोळा) कठीण होतो. दुसऱ्या महिन्यात मस्तक बनते. तिसऱ्या महिन्यात पाय बनतात.

अथ चतुर्थे मासे गुल्फजठरकटिप्रदेशा भवन्ति । पञ्चमे मासे पृष्ठवंशो भवति । षष्ठे मासे मुखनासिकाक्षिश्रोत्राणि भवन्ति । सप्तमे मासे जीवेन संयुक्तो भवति । अष्टमे मासे सर्वलक्षणसम्पूर्णो भवति ।

त्यानंतर चवथ्या महिन्यात हातापायांची बोटे, जठर, कंबर बनते. पाचव्या महिन्यात पाठीचा कणा बनतो. सहाव्या महिन्यात मुख, नाक, डोळे, कान बनतात. आठव्या महिन्यात पूर्ण गर्भ तयार होतो.

eBook Publication Pvt. Ltd.®

पितू रेतोऽतिरिक्तात् पुरुषो भवति । मातुः रेतोऽतिरिक्तात्स्त्रियो भवन्त्युभयोर्बीजतुल्यत्वान्नपुंसको भवति । व्याकुलितम-नसोऽन्धाः खञ्जाः कुब्जा वामना भवन्ति । अन्योन्यवायुपरिपीडितशुक्रद्वैध्याद्द्विधा तनुः स्यात्ततो युग्माः प्रजायन्ते ।

पित्याच्या शुक्राच्या आधिक्यामुळे पुत्र होतो. मातेच्या रक्ताच्या आधिक्यामुळे कन्या संतती होते. तसेच दोघांच्या बीजाच्या समानतेमुळे नपुंसक संतती होते. व्याकुळमनाने समागम केल्यामुळे अंध, कुबडी, विकलांग, बुटकी संतती होते. परस्पर वायूच्या संघर्षाने शुक्र दोन भागात विभक्त होऊन जुळी संतती होते.

प्रश्चात्मकः समर्थः पञ्चात्मिका चेजसा बुद्धिर्गन्धरसादि-ज्ञानाक्षराक्षरमोङ्कारं चिन्तयतीति तदेतदेकाक्षरं ज्ञात्वाऽष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः शरीरे तस्यैव देहिनः ।

पंचभूतात्मक शरीर समर्थ झाल्यावर चेतना, पंच ज्ञानेंद्रियात्मक बुद्धी निर्माण होते. तिच्या सहायाने गंध, रस इत्यादींचे ज्ञान होते. अविनाशी अक्षर ॐकाराचे चिंतन करतो, तेव्हा या एकाक्षरास जाणून त्या चेतनाच्या शरीरात आठ प्रकृती (प्रकृती-महत-अहंकार-पाच तन्मात्रा) आणि १६ विकार (५ ज्ञानेंद्रिये, ५ कर्मेंद्रिये, ५ स्थूल महाभूत व मन) उत्पन्न होतात.

अथ मात्राऽशितपीतनाडीसूत्रगतेन प्राण आप्यायते । अथ नवमे मासि सर्वलक्षणज्ञानकरणसम्पूर्णो भवति । पूर्वजातीः स्मरति । शुभाशुभं च कर्म विन्दति ॥ ३ ॥

त्यानंतर मातेने खाल्लेले, प्यायलेले नाळेच्या द्वारे गर्भात पोहोचून प्राण परिपुष्ट होतो. त्यानंतर (गर्भ) नवव्या महिन्यात सर्व लक्षणांनी संपूर्ण होतो. तेव्हा त्यास पुनर्जन्म आठवतो. चांगले-वाईट, शुभ-अशुभ कर्म समोर येते, (म्हणजेच)त्यास ते प्राप्त होते. (३)

पूर्वयोनिसहस्राणि दृष्ट्वा चैव ततो मया । आहारा विविधा भुक्ताः पीताः नानाविधाः स्तनाः । जातश्चैव मृतश्चैव जन्म चैव पुनः पुनः । अहो दुःखोदधौ मग्नः न पश्यामि प्रतिक्रियाम् । यन्मया परिजनस्यार्थे कृतं कर्म शुभाशुभम् । एकाकी तेन दह्येऽहं गतास्ते फलभोगिनः । यदि योन्यां प्रमुञ्चामि साङ्ख्यं योगं वा समाश्रये ।

(जीव विचार करू लागतो की) मी हजारो जन्म पाहिले आहेत. विविध आहार घेतले आहेत, अनेक योनीतील स्तनपान केले आहे. मी वारंवार जन्म आणि मृत्यू भोगले आहेत. अहो! दुःखाच्या समुद्रात पडलेल्या मला तरणोपाय दिसत नाही. आपल्या परिवारासाठी जी मी शुभ-अशुभ कर्मे केली, ती आठवून मी आज एकटा येथे जळतो आहे. फळ भोगणारे तर निघून गेले. जर मी या योनीतून मुक्त झालो (म्हणजे गर्भातून बाहेर पडलो), तर मी सांख्ययोग किंवा योगमार्गाचा आश्रय घेणार आहे.

अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् ।

यदि योन्याः प्रमुञ्चेऽहं तत्प्रपद्ये महेश्वरम् ।

जर योनीतून मुक्त झालो, तर अशुभाचा नाश करणाऱ्या, मुक्ती रूपी फळ देणाऱ्या महेश्वरास शरण जाईन.

अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् ।

यदि योन्याः प्रमुञ्चेऽहं ध्याये ब्रह्म सनातनम् ।

जर योनीतून मुक्त झालो, तर अशुभाचा नाश करणाऱ्या, मुक्ती रूपी फळ देणाऱ्या सनातन ब्रह्माचे ध्यान करणार आहे.

अथ योनिद्वारं सम्प्राप्तो यन्त्रेण पीड्यमानो महता दुःखेन जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना संस्पृश्यते तदा न स्मरति जन्ममरणानि न च कर्म शुभाशुभं ॥ ४ ॥

त्यानंतर तो (गर्भ) योनिद्वाराशी पोहोचतो आणि योनिरूपी यंत्रात दाबला जाऊन अत्यंत मोठ्या कष्टाने जन्म घेतो. पण जन्मतः लगेचच वैष्णवी वायूच्या स्पर्शामुळे त्याला जन्म, मरण आठवत नाहीत आणि शुभ-अशुभ कर्मेही आठवत नाहीत. (४)

शरीरमिति कस्मात् । अग्नयो ह्यत्र श्रियन्ते ज्ञानाग्निर्दर्शनाग्निः कोष्ठाग्निरिति । तत्र कोष्ठाग्निर्नामाशितपीतलेह्यचोष्यं पचतीति । दर्शनाग्नी रूपादीनां दर्शनं करोति । ज्ञानाग्निः शुभाशुभं च कर्म विन्दति ।

शरीर का म्हणतात ? कारण ज्ञानाग्नी, दर्शनाग्नी आणि जठराग्नी रूपात अग्नी यात राहतो. यात जठराग्नी जो खाल्लेले, प्यायलेले, चाटलेले आणि शोषलेले पचवतो. दर्शनाग्नी रूपे दाखवतो. ज्ञानाग्नी शुभ-अशुभ कर्मे समोर आणतो.

तत्र त्रीणि स्थानानि भवन्ति । मुखे आवहनीय उदरे गार्हपत्यॊ हृदि दक्षिणाग्निः ।

अग्नीची शरीरात तीन स्थाने आहेत- आहवनीय अग्नी मुखात, गार्हपत्य अग्नी उदरात, दक्षिणाग्नी हृदयात.

आत्मा यजमानो मनो ब्रह्मा लोभादयः पशवो धृतिर्दीक्षा सन्तोषश्च बुद्धीन्द्रियाणि यज्ञपात्राणि कर्मेन्द्रियाणि हवींषि शिरः कपालं केशा दर्भा मुखमन्तर्वेदिः चतुष्कपालं शिरः षोडश पार्श्वदन्तोष्ठपटलानि ।

आत्मा यजमान आहे, मन ब्रह्मा आहे, लोभ इत्यादी पशू आहेत, कर्मेंद्रिये हविर्द्रव्य आहेत, मस्तक कपाल (खापर), केस दर्भ आणि मुख ही अंतर्वेदिका आहे.

सप्तोत्तरं मर्मशतं साशीतिकं सन्धिशतं सनवकं स्नायुशतं सप्त शिराशतानि पञ्च मज्जाशतानि अस्थीनि च ह वै त्रीणि शतानि षष्टिश्चार्धचतस्रो रोमाणि कोट्यो हृदयं पलान्यष्टौ द्वादश पलानि जिह्वा पित्तप्रस्थं कफस्याढकं शुक्लकुडवं मेदः प्रस्थौ द्वावनियतं मूत्रपुरीषमाहारपरिमाणात् ।

१०७ मर्मस्थाने, १८० संधी (सांधे), १०९ स्नायू, ७०० शिरा आहेत. ५०० मज्जा, ३६० हाडे, साडे चार कोटी रोमांगे, आठ तोळे हृदय, बारा तोळे जीभ, एक शेर पित्त, अडीच शेर कफ, पावभर शुक्र, दोन शेर मेद (चरबी) याशिवाय आहाराच्या प्रमाणात मल, मूत्र अनियमित असते.

पैप्पलादं मोक्षशास्त्रं पैप्पलादं मोक्षशास्त्रं परिसमाप्तमिति ॥

हे पिप्पलाद ऋषींनी सांगितलेले मोक्षशास्त्र समाप्त झाले, हे पिप्पलाद ऋषींनी सांगितलेले मोक्षशास्त्र समाप्त झाले.

ॐ सहनाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ||

॥ इति गर्भोपनिषत्समाप्ता ॥

===

गर्भोपनिषद्

हे उपनिषद ५ खंडात्मक असून भौतिक शरीराचे वर्णन यात आहे. गर्भोत्पत्तीविषयी सविस्तर माहिती उपलब्ध आहे. १०७ मर्मस्थाने, १८० सांधे इत्यादी सर्वांचे वर्णन आढळून येते. गर्भात आलेला जीव ब्रह्माचे ध्यान करून मुक्त होण्याचा विचार करत असतो पण जन्म झाल्याबरोबर वैष्णवी वायूस्पर्शामुळे शुभ-अशुभ काहीच त्याला आठवत नाही आणि तो जीव या जन्ममृत्युच्या संसारचक्रात फिरू लागतो. गर्भाच्या अत्यंत सूक्ष्म हालचालींचे वर्णन हे या उपनिषदाचे वैशिष्ट्य आहे.

डॉ.नीलेश जोशी

गणेश चतुर्थी, ५ सप्टेंबर २०१६

